प्रकरण चौथे

नांदेड व परभणी जिल्ह्याच्या लोकसंख्येच्या तालुकानिहाय रचनेचा अभ्यास

प्रकरण चौथे

नांदेड व परभणी जिल्ह्याच्या लोकसंख्येच्या तालुकानिहाय रचनेचा अभ्यास

	अनुक्रमणिका
4.	प्रस्तावना (Introduction)
4.1	नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील तालुक्यांची माहिती
4.2	नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील लोकसंख्या विषयक प्रमुख वैशिष्ट्यांचे तालुकानिहाय विश्लेषण
4.3	नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील तालुकानिहाय ग्रामीण, नागरी व एकूण लोकसंख्या
4.4	नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील तालुकानिहाय स्त्री-पुरुष गुणोत्तर
4.5	नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील लोकसंख्येचे साक्षरताप्रमाण
4.6	नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील तालुकानिहाय कामातील सहभाग
4.7	तालुकानिहाय अनुसूचित जाती-जमातींचे प्रमाण
4.8	निष्कर्ष
*	संदर्भ ग्रंथ सूची

प्रकरण चौथे

नांदेड व परभणी जिल्ह्याच्या लोकसंख्येच्या तालुकानिहाय रचनेचा अभ्यास

4. प्रस्तावना (Introduction) :

कोणत्याही तालुक्याची लोकसंख्या ही त्या तालुक्यातील श्रमशक्ती आहे. या श्रमशक्तीचा योग्य व व्यवस्थित उपयोग करून घेतल्यास तालुक्याचा आर्थिक विकास साधण्यास मदत होते. तालुका किंवा कोणत्याही राज्याचा आर्थिक विकास हा त्या तालुक्यातील किंवा राज्यात असलेली नैसर्गिक साधनसामग्री आणि तेथील लोकसंख्येचे स्वरूप यावर अवलंबून असतो. तालुक्यातील नैसर्गिक साधन संपत्तीचा परिपूर्ण उपयोग करून घेणे हा बऱ्याच प्रमाणात लोकसंख्येची रचना, लोकांची उपक्रमशीलता, लोकांची कार्यक्षमता, तंत्रज्ञान आणि शासनाचे धोरण यावर अवलंबून असते. मानवी संसाधनाचा अभ्यास हा आर्थिक कल्याणाच्या दृष्टीने अतिमहत्त्वाचा आहे. कारण मानव हा केवळ उत्पादनाचे साधन नव्हे तर तो उपभोक्ताही असतो. कोणत्याही प्रदेशात किंवा तालुक्यात आर्थिक विकासाकरिता मानवीय संसाधन अत्यंत उपयुक्त घटक आहे. मानव हा नेहमी नवीन साधन सामग्री आणि मार्ग शोधण्यात मग्न असतो. त्यामुळे मानवाची भौतिक प्रगती ÆÖŸÖ.

4.1 नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील तालुक्यांची माहिती

नांदेड जिल्हा

महाराष्ट्रातील इतर जिल्ह्यांप्रमाणे नांदेड जिल्ह्याचा पण सुस्पष्ट असा इतिहास उपलब्ध नाही. तरी अनेक राजे व मोगलांची सत्ता नांदेड जिल्ह्यावर होती असे आढळते. त्यानंतर हा प्रदेश हैद्राबादच्या निजामाच्या अंमलाखाली होता. १७ सप्टेंबर १९४८ रोजी निजामाने शरणागती पत्करून

भारतात विलीनीकरणास मान्यता दिल्यानंतर हैद्राबाद आणि नांदेड जिल्हा भारतात समाविष्ट झाला. १९५६ मध्ये द्वैभाषिक मुंबई राज्य अस्तित्वात आल्यानंतर मराठवाडा विभागांतर्गत हा जिल्हा द्वैभाषिक मुंबई राज्याचा एक भाग बनला. १ मे १९६० रोजी मुंबईसह मराठी भाषिकांचे महाराष्ट्र राज्य अस्तित्वात आल्यानंतर नांदेडला महाराष्ट्रातील जिल्ह्याचे स्थान प्राप्त झाले. नांदेड जिल्ह्याचे एकूण भौगोलिक क्षेत्र ३.४२% असून १६ तालुक्यांचा समावेश या जिल्ह्यात आहे. नांदेड, भोकर, कंधार, किनवट, हदगाव, बिलोली, मुखेड, देगलूर, लोहा, मुदखेड, माहूर, उमरी, हिमायतनगर, धर्माबाद, अर्धापूर, नायगाव (खैरगाव), तालुका पुनर्रचनेच्या मार्गाने मुदखेड, माहूर, उमरी, हिमायतनगर व धर्माबाद हे पाच तालुके २६ जून १९९९ पासून तर अर्धापूर व नायगाव (खैरगाव) हे दोन तालुके ३० डिसेंबर १९९९ पासून अस्तित्वात आले.

परभणी जिल्हा

१ मे १९६० साली महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती होऊन परभणी हा महाराष्ट्र राज्याचा घटक जिल्हा बनला. दक्षिणगंगा 'गोदावरी' नदी या जिल्ह्यातून वाहते. प्राचीन काळचे हे प्रभावती गाव येथे प्रभावती देवीचे सुंदर मंदिर आहे. परभणी हा प्रभावतीचा अपभ्रंश होय. परभणी हा जिल्हा महाराष्ट्राच्या अग्नेय दिशेला येतो[2]. १ मे १९९९ रोजी परभणी जिल्ह्याचे विभाजन होवून 'हिंगोली' या नवीन जिल्ह्याची निर्मिती झाली. त्यानंतर परभणी जिल्ह्यात परभणी, जिंतूर, सेलू, पाथरी, गंगाखेड, पालम व पूर्णा हे सात तालुकेच उरले होते. पण २६ जून १९९९ रोजी जिल्ह्यातील तालुक्यांची पुनर्रचना करण्यात येवून सोनपेठ व मानवत या नवीन दोन तालुक्यांची निर्मिती करण्यात आल्यामुळे आता परभणी जिल्ह्यात तालुक्यांची संख्या नऊ वर पोहचली आहे[3].

4.2 नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील लोकसंख्या विषयक प्रमुख वैशिष्ट्यांचे तालुकानिहाय विश्लेषण :

नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील एकूण तालुक्यांची संख्या २५ असून दोन्ही जिल्ह्यातील २५

तालुक्यांची निवड करून २०११च्या जनगणनेनुसार प्रामुख्याने एकूण लोकसंख्येतील तालुकानिहाय, स्त्री-पुरुष व एकूण लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण, तालुकानिहाय स्त्री-पुरुष गुणोत्तर, तालुकानिहाय ०-६ वयोगटाच्या लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण, तालुकानिहाय साक्षरतेचे प्रमाण, तालुकानिहाय अनुसूचित जाती व जमातींच्या लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण या प्रमुख वैशिष्ट्यांचा तुलनात्मक आढावा घेऊन संक्षिप्तपणे विश्लेषण केले गेले आहे.

लोकसंख्याविषयक वैशिष्ट्यांची तालुकानिहाय तुलना करून तालुक्याच्या आर्थिक व सामाजिक विकासाबाबत फारसे विश्वसनीय भाष्य जरी करता येत नसले तरी तालुकानिहाय साक्षरता कामातील सहभागाचा दर या वैशिष्ट्यांच्या माध्यमातून तालुक्यातील विकास प्रक्रियेतील वाटचाल लक्षात येते. तसेच स्त्री - पुरुष गुणोत्तर व ०-६ वयोगटातील लिंग गुणोत्तर या वैशिष्ट्यांच्या माध्यमातून मुलींकडे व स्त्रियांकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन लक्षात येतो. त्याचप्रमाणे जिल्ह्याच्या लोकसांख्यिकीय संक्रमणात कोणता तालुका मागे व कोणता अग्रेसर हे लक्षात येते. तालुकानिहाय वैशिष्ट्यांची तुलना करण्यास प्रामुख्याने तालुका पातळीवर भौगोलिक व प्रशासकीय क्षेत्रात होणारे बदल म्हणजेच अस्तित्वात असलेल्या तालुक्याची पुनर्रचना होऊन होणारी नवीन तालुक्याची निर्मिती ही महत्त्वाचा अडथळा ठरतो. कारण वेळोवेळी तालुक्याच्या होणाऱ्या पुनर्रचनेमुळे लोकसंख्या विषयक वैशिष्ट्यांच्या दोन भिन्न कालखंडातील तुलनात्मक विश्लेषणावर मर्यादा येतात. हे लक्षात घेता प्रस्तुत विश्लेषणासाठी केवळ २००१च्या जनगणनेचा विचार केला आहे. तालुका पातळीवरील लोकसंख्याविषयक विश्लेषणावर बऱ्याच मर्यादा येत असल्या तरी ढोबळ स्वरूपाचे अंदाज या विश्लेषणातून काढता येतात. तसेच जिल्ह्याच्या सामाजिक व आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेतील तालुक्याच्या सहभागाबाबत भाष्य करता येणे शक्य होते.

4.3 नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील तालुकानिहाय ग्रामीण, नागरी व एकूण लोकसंख्या

कोणत्याही जिल्ह्याच्या नागरीकरणाला त्या जिल्ह्यातील पायाभूत सुविधांची उपलब्धता

महत्त्वाची असते. त्याप्रमाणेच तक्ता क्र. ४.१ मध्ये आपल्याला जिल्ह्याच्या मुख्यालयाचे ठिकाण असलेले नांदेड व परभणी हे दोन तालुके त्या त्या जिल्ह्यातील लोकसंख्येच्या आकारमानानुसार मोठे तालुके आहेत. या तालुक्यातून होत असलेल्या पायाभूत सुविधांच्या विस्तारमुळेच नागरीकरणात वाढ होऊन तालुक्याच्या लोकसंख्येचा आकार वाढलेला आहे.

तक्ता क्र. ४.१

नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील तालुकानिहाय लोकसंख्येचा आकार (१९९१ ते २०११)

(लोकसंख्येचे आकडे हजारात)

अ.क्र.	तालुका, जिल्हा	एकूण लोकसंख्या		
		1991	2001	2011
†.	नांदेड जिल्हा	23,30 (100.00)	28,76,59 (100.00)	33,61,292 (100.00)
01.	´ööÆ¸¡	--	86,78 (3.01)	99,9 (4.08)
02.	किनवट	2.43 (10.42)	21,06 (7.32)	24,77 (7.37)
03.	हिमायतनगर	--	88,94 (3.09)	10,97 (4.48)
04.	हदगाव	2,63 (11.28)	22,43 (7.80)	23,99 (7.73)
05.	†-öö¯ö¸¡	--	98,75 (3.43)	10,93 (4.46)
06.	नांदेड	5,79 (24.84)	59,89 (20.82)	71,91 (61.36)
07.	मुदखेड	--	97,28 (3.38)	11,56 (3.44)

08.	भोकर	1,76 (7.55)	11,92 (4.14)	13,83 (4.11)
09.	^´Ö¸üß	--	86,20 (2.99)	99,01 (2.94)
10.	¬Ö´ÖÖ²ÖÖ¤ü	--	86,36 (3.00)	96,77 (2.87)
11.	x²Ö»ÖÖ»Öß	3,41 (14.63)	15,53 (5.40)	17,01 (5.06)
12.	नायगाव	--	16,11 (5.60)	18,28 (7.47)
13.	»ÖÖÆüÖ	3,53 (15.15)	20,73 (7.20)	24,18 (7.47)
14.	कंधार	3,53 (15.15)	21,13 (7.34)	24,88 (7.40)
15.	मुखेड	2,05 (8.79)	24,43 (8.44)	29,38 (8.74)
16.	देगलूर	1,70 (7.29)	20,06 (6.97)	27,78 (6.77)
²Ö.	परभणी जिल्हा	21,17 (100.00)	15,27,715 (100.00)	33,61,292 (100.00)
01.	ÃÖê»Öã	--	13,93 (9.12)	16,91 (9.21)
02.	Ø•ÖÓŸÖ¸ü	253 (11.95)	23,34 (15.34)	28,27 (15.39)
03.	परभणी	440 (20.78)	46,07 (30.16)	53,78 (29.29)

04.	मानवत	--	97,02 (6.35)	11,68 (6.36)
05.	¯ÖÖ£Ö¸üß	289 (13.65)	11,2 (7.21)	13,90 (7.57)
06.	सोनपेठ	--	66,74 (4.36)	89,58 (4.87)
07.	गंगाखेड	300 (14.17)	16,40 (10.8)	20,28 (11.4)
08.	¯ÖÖ»Ö´Ö	--	92,80 (6.07)	17,53 (9.11)
09.	पूर्णा	--	16,23 (10.62)	18,26 (9.94)
10.	हिंगोली (१९९१ नुसार)	304 (14.35)	--	--
11.	कळमनुरी (१९९१ नुसार)	236 (11.14)	--	--
12.	¾ÖÃÖ´ÖŸÖ (१९९१ नुसार)	294 (13.88)	--	--

ÄÖÖŸÖ: *1. Doc-Maharashtra Decad Change in Population of Tahsils by residency Nanded 2001-2011, Table -14/06/2015, 11.39 am*

2. PCA 2717-2011 MO OS-1 Parbhani Primary Census Abstract -2011.

३. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन नांदेड जिल्हा १९९३-९४ तक्ता क्र. १.२

४. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन नांदेड जिल्हा २००१ तक्ता क्र. ११.१

5. Population Census Abstract 2011 Parbhani Taluka wise

™ü߯Ö : *कंसातील आकडे टक्केवारी दर्शवितात.*

वरील तक्ता क्र. ४.१ वरुन आपणास नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील २५ तालुक्यांची लोकसंख्या लक्षात येते. नांदेड जिल्ह्याचा विचार करता १९९१च्या जनगणनेप्रमाणे एकूण लोकसंख्या २३३० एवढी होती. तर ग्रामीण १८२४ व नागरी ५०६ एवढी विभागली गेली. त्याचप्रमाणे नांदेड जिल्ह्यातील १६ तालुक्यांचा विचार करता १९९१च्या जनगणनेनुसार सर्वात जास्त लोकसंख्या नांदेड तालुक्याची (२४.८६%) तर सर्वात कमी लोकसंख्या असणारा तालुका म्हणजे देगलूर (७.२९%) होय. त्याचप्रमाणे परभणी जिल्ह्याचा १९९१च्या जनगणनेची पाहणी करता एकूणजिल्ह्याची लोकसंख्या २११७ एवढी असून ग्रामीण १६४० व नागरी ४७७ एवढी आहे. त्याचप्रमाणे १९९१ नुसार परभणी जिल्ह्यात हिंगोली, कळमनुरी व वसमत तालुक्यांचा समावेश होता. त्याप्रमाणे परभणी जिल्ह्याचा विचार करता सर्वात जास्त लोकसंख्या असणारा तालुका परभणी तालुका (२०.७८) व सर्वात कमी लोकसंख्या असणारा तालुका म्हणून कळमनुरी (११.१४) होय. १९९१च्या जनगणनेनुसार नांदेड व परभणी तालुक्यांची तुलना करता सर्वात जास्त लोकसंख्या असणारा तालुका म्हणजे नांदेड तालुका (२४.८६%) होय तर सर्वात कमी लोकसंख्या देगलूर (७.२९).

तक्ता क्र. ४.२

नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील तालुकानिहाय लोकसंख्येची ग्रामीण व नागरी विभाजन

(1991 ŸÖê 2011)

(आकडेवारी %मध्ये)

अ.क्र.	जिल्हा तालुका	ग्रामीण व नागरी विभाजन					
		1991		2001		2011	
		ग्रामीण	नागरी	ग्रामीण	नागरी	ग्रामीण	नागरी
†.	**जिल्हा नांदेड**	**1824**	**506**	**2187**	**6890**	**9138**	**2447**
01.	´ÖÖÆü¸ü	--	--	3.96	--	4.08	--
02.	किनवट	12.11	4.34	8.49	3.61	8.48	4.38
03.	हिमायतनगर	--	--	4.06	--	4.48	--
04.	हदगाव	13.54	3.16	9.19	3.38	9.50	3.00
05.	†¬ÖÖ¯Öã¸ü	--	--	4.51	--	4.46	--
06.	नांदेड	14.03	63.83	7.34	63.12	5.60	63.67
07.	मुदखेड	--	--	3.59	2.71	3.76	20.3
08.	भोकर	9.15	1.58	5.45	--	4.30	23.8
09.	^´Ö¸üß	--	--	3.43	1.61	3.49	13.06
10.	¬Ö´ÖÖ²ÖÖ¤ü	--	--	2.57	4.34	2.57	34.9
11.	x²Ö»ÖÖ»Öß	16.11	9.48	5.83	4.2	5.73	17.4
12.	नायगाव	--	--	7.36	--	7.47	--
13.	»ÖÖÆüÖ	9.92	33.79	8.55	2.92	8.89	10.00
14.	कंधार	9.92	33.79	8.71	3.01	09.14	10.00
15.	मुखेड	10.14	7.15	9.92	3.76	10.87	9.04
16.	देगलूर	7.29	7.31	6.75	6.97	7.08	23.9

²Ö.	**परभणी जिल्हा**	**1640**	**477**	**1042**	**4851**	**1266**	**5698**
01.	Ãö»ö	--	--	22.9	28.6	21.4	27.7
02.	ø•öÏŸö¸¡	13.65	5.87	21.5	16.3	20.6	15.7
03.	परभणी	13.47	45.91	14.5	56.3	17.1	57.1
04.	मानवत	--	--	14.4	30.1	20.4	27.8
05.	¯ööÖ£ö¸¡ß	12.86	16.35	23.7	29.0	26.2	26.5
06.	सोनपेठ	--	--	37.4	19.5	34.2	17.6
07.	गंगाखेड	15.91	7.96	23.7	24.6	23.6	24.6
08.	¯ööÖ»ö´ö	--	--	24.3	--	23.6	--
09.	पूर्णा	4.64	8.68	13.3	20.5	24.3	19.9
10.	हिंगोली (१९९१ नुसार)	15.24	11.32	--	--	--	--
11.	कळमनुरी (१९९१ नुसार)	13.47	3.35	--	--	--	--
12.	¾öÃö´öÏŸö (१९९१ नुसार)	15.36	9.01	--	--	--	--

स्त्रोतः तक्ता क्र. ४.१च्या स्त्रोतावर आधारीत.

तक्ता क्र. ४.१ व ४.२ मध्ये २००१ च्या जनगणनेनुसार नांदेड जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या २३,३० आहे तर त्यात ग्रामीण २१८७ व नागरी ६८९० लोकसंख्या विभागली गेली आहे. त्याचप्रमाणे एकूण लोकसंख्येचा विचार करता नांदेड जिल्ह्याचा विचार करता २००१ प्रमाणे सर्वात जास्त लोकसंख्या असणारा तालुका म्हणजे माहुर ८६,७८ (३.०१%) व सर्वात कमी लोकसंख्या असणारा तालुका म्हणजे उमरी ८६,२० (२.९९%) आहे. तर परभणी जिल्ह्यात सर्वाधिक लोकसंख्या परभणी ४६,०७ (३०.१६%) तालुक्याची तर सर्वात कमी सोनपेठ ८९,५८ (४.३६%) तालुक्याची आहे.

तर दोन्ही तालुक्यांची तुलना करता सर्वात जास्त लोकसंख्या असणारा तालुका परभणी (३०.१६%) होय. तर सर्वात कमी लोकसंख्या असणारा तालुका म्हणजे उमरी (२.९९%) हा होय.

तक्ता क्र. ४.१ व ४.२ प्रमाणे २०११च्या जनगणनेनुसार नांदेड जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या ३३,६१,२९२ असून ग्रामीण ९१ ३८ व नागरी २२४ लोकसंख्या विभागलेली आहे. नांदेड तालुक्यांचा विचार करता २०११ प्रमाणे सर्वात जास्त लोकसंख्या असणारा तालुका म्हणजे नांदेड तालुका ७१,९१ (६१.३६%) असून सर्वात कमी धर्माबाद ९६,७७ (२.८७%) आहे. ग्रामीण व नागरी भागाचा विचार करता मुखेड १०.८७% ग्रामीण सर्वात जास्त असणारा तालुका असून सर्वात कमी धर्माबाद २.५७% तालुक्याची लोकसंख्या असणारा तालुका म्हणून नांदेड ६३.६७% तालुका तर सर्वात कमी लोकसंख्या असणारा नागरी तालुका म्हणून हदगाव ३.००% तालुक्याचा क्रमांक लागतो. त्याचप्रमाणे परभणी तालुक्यांचा विचार करता सर्वाधिक लोकसंख्येचा ग्रामीण तालुका म्हणून सोनपेठ ३४.२% व सर्वात कमी लोकसंख्या असणारा तालुका परभणी १७.१% आहे. तर नागरी भागात सर्वाधिक लोकसंख्या असणारा तालुका म्हणून परभणी ५७.१% व सर्वात कमी लोकसंख्या सोनपेठ १७.६% आहे.

4.4 नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील तालुकानिहाय स्त्री-पुरुष गुणोत्तर

एखाद्या देशाचा / राष्ट्राचा प्रचलित असलेला स्त्री-पुरुष समता जाणून घेण्यासाठी त्या प्रदेशाची स्त्री-पुरुष गुणोत्तर हा महत्त्वाचा निर्देशांक ठरतो. एकूण लोकसंख्येतील स्त्री-पुरुषांच्या परस्पर सापेक्ष प्रमाणास स्त्री-पुरुष गुणोत्तर (FMR - Female Male Ratio) या नावाने संबोधले जाते. सर्वसामान्यपणे स्त्री-पुरुष गुणोत्तर हे दोन पद्धतीने मोजता येते.

1. दर शंभर स्त्रियांमागे पुरुषांची संख्या
2. दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या

1. दर शंभर स्त्रियांमागे पुरुषांची संख्या

या पद्धतीमध्ये पुढील सूत्राचा वापर करतात.

$$\text{स्त्री-पुरुष गुणोत्तर} = \frac{\text{पुरुषांची एकूण लोकसंख्या}}{\text{स्त्रियांची एकूण लोकसंख्या}} \times 100$$

यातील येणारे उत्तर हे १०० असणे आदर्श मानले जाते. जर १०० पेक्षा अधिक आले तर स्त्री-पुरुष गुणोत्तरामध्ये विषमता निर्माण होते.

2. दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या

$$\text{स्त्री-पुरुष गुणोत्तर} = \frac{\text{स्त्रियांची एकूण लोकसंख्या}}{\text{पुरुषांची एकूण लोकसंख्या}} \times 100$$

हे गुणोत्तर १००० असणे आदर्श स्थिती मानली जाते. जर नसेल तर स्त्री-पुरुष गुणोत्तरात विषमता आहे असे मानले जाते. भारतात मागील सूत्रापैकी दोन नंबरच्या सूत्राचा किंवा पद्धतीचा वापर केला जातो. प्रस्तुत संशोधनात दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या काढणे या पद्धतीचा अवलंब करून नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील तालुक्यांची एकूण ग्रामीण व नागरी तसेच स्त्री-पुरुष गुणोत्तराचा आढावा घेण्यात आला आहे.[4]

तक्ता क्र. ४.३

नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील तालुकानिहाय स्त्री-पुरुष गुणोत्तर प्रमाण (२००१ ते २०११)

(१००० पुरुषांमागे स्त्री प्रमाण)

अ.क्र.	जिल्हा तालुका	2001			2011		
		ग्रामीण	नागरी	एकूण	ग्रामीण	नागरी	एकूण
†.	**जिल्हा नांदेड**	**947**	**925**	**942**	**945**	**937**	**943**
01.	´ÖÖÆü¸ü	938	00	938	942	00	942
02.	किनवट	963	957	963	968	952	965
03.	हिमायतनगर	949	00	949	948	00	948
04.	हदगाव	924	924	941	937	950	938
05.	†¬ÖÖ¯Öü¸ü	938	00	938	932	00	932
06.	नांदेड	932	916	921	922	929	928
07.	मुदखेड	955	897	944	952	859	932
08.	भोकर	952	--	952	953	923	946
09.	ˆ´Öü¸üß	967	936	963	960	966	960
10.	¬Ö´ÖÖ²ÖÖ¤ü	981	00	981	986	994	989
11.	×²Ö»ÖÖ»ÖÖß	944	967	948	956	981	960
12.	नायगाव	939	--	939	947	--	947
13.	»ÖÖÆüÖ	944	941	944	938	956	939
14.	कंधार	930	887	926	933	904	930
15.	मुखेड	951	944	950	935	949	936
16.	देगलूर	953	953	953	959	974	962

2Ö.	**परभणी जिल्हा**	**980**	**957**	**958**	**942**	**958**	**947**
01.	Ã֯»Ö	964	934	969	956	944	953
02.	Ø•ÖŸÖ¸¡	960	955	968	950	958	952
03.	परभणी	989	961	946	942	962	954
04.	मानवत	975	931	985	951	966	955
05.	¯ÖÖ£Ö¸üß	968	957	965	948	937	945
06.	सोनपेठ	966	929	975	936	942	937
07.	गंगाखेड	952	926	950	929	952	935
08.	¯ÖÖ»Ö´Ö	942	937	957	931	--	931
09.	पूर्णा	953	920	952	937	970	943

ÄÖÖŸÖ: *1. DCO Maharashtra Table S-Sex Ratio by Sub District - 2011*

2. DCO. Maharashtra Table 5,2717 sex raTio by Sub District 2011-16/06/2015.

3. Population Sences Abstract 2011 Nanded Taluka wise.

४. सामाजिक व आर्थिक समालोचन, नांदेड जिल्हा २००६-०७ पृ. क्र. ६ए तक्ता क्र. २.१.

तक्ता क्र. ४.३ वरून २०११च्या जनगणनेप्रमाणे आपल्याला नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील अनुक्रमे १६ व ९ तालुक्यांच्या दर हजार पुरुषांमागील स्त्रियांचे प्रमाण पाहता असे लक्षात येते की, प्रत्येक तालुक्यातील स्त्रियांची संख्या / प्रमाण पुरुषांच्या प्रमाणापेक्षा कमी असल्याचे दिसते. नांदेड जिल्ह्यामधील १६ तालुक्यांपैकी सर्वात कमी स्त्रियांची संख्या / प्रमाण असणारा ग्रामीण तालुका म्हणजे नांदेड तालुका होय. नांदेड तालुक्याची ९२१ स्त्रियांचे प्रमाण असून सर्वात जास्त स्त्रियांचे प्रमाण धर्माबादचे ९८६ दिसून येते. नागरी क्षेत्राचा विचार करता सर्वात कमी मुदखेड तालुक्याची ८५९ स्त्रियांचे प्रमाण असून सर्वात जास्त प्रमाण धर्माबादचे ९९४ आहे. ज्या तालुक्यामधून जिल्ह्यांतर्गत स्त्री-पुरुष गुणोत्तर सर्वोच्च आढळते त्यातील बहुतेक तालुके हे ग्रामीण तालुके

आहेत त्यामुळे ग्रामीण भागातून रोजगार व शिक्षणासाठी होणाऱ्या पुरुष लोकसंख्येच्या स्थलांतरामुळे ग्रामीण तालुक्यामधून स्त्रियांची संख्या नागरी तालुक्याच्या तुलनेत अधिक आढळते.

परभणी जिल्ह्याचा विचार करता ग्रामीण क्षेत्रात सर्वात कमी स्त्रियांचे प्रमाण असलेला तालुका म्हणजे गंगाखेड ९२९ व सर्वात जास्त स्त्रियांचे प्रमाण सेलू ९५६ एवढे आहे. त्या प्रमाणेच नागरी क्षेत्रात सुद्धा सर्वात कमी प्रमाण पाथरी ९३७ तर सर्वात जास्त ९७० पूर्णा तालुक्याचे आहे.

दोन्ही तालुक्यांची तुलना केल्यास दोन्ही जिल्ह्यात दर हजार पुरुषांमागे असणारी स्त्रियांची संख्या ग्रामीण मध्ये नांदेड तालुकयाची (९२१) सर्वात कमी आढळते. त्यानंतर सर्वात जास्त प्रमाण धर्माबाद (९८६) तालुक्याचा लागतो. नागरी क्षेत्रचा विचार करता सर्वात कमी स्त्रियांची संख्या असणारा तालुका कंधार (९०३) तर सर्वात जास्त स्त्रियांचे प्रमाण धर्माबाद (९९४) तालुक्याचे †ÖæiôiŸÖ.

तक्ता क्र. ४.३ मध्ये २००१च्या जनगणनेनुसार नांदेड तालुक्याच्या स्त्री-पुरुष गुणोत्तराचा विचार करता सर्वात जास्त दर हजारी (१०००) पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या असणारा तालुका म्हणजे धर्माबाद, ९८१ स्त्रियांचे प्रमाण आहे. तर सर्वात कमी स्त्रियांची संख्या नांदेड तालुक्याची ९२१ आहे. तर ग्रामीण व नागरी भागाचा विचार करता सर्वात धर्माबाद ९८१ व बिलोली ९६७ तालुक्यांचा क्रमांक लागतो. त्याचप्रमाणे परभणी तालुक्याचा विचार करता सर्वात जास्त स्त्रियांचे प्रामण असणारा तालुका म्हणजे मानवत ९५५ व सर्वात कमी स्त्रियांची संख्या पालम ९३१ तालुक्याची आहे. ग्रामीण व नागरी विभागाचा विचार करता सर्वात जास्त स्त्री लोकसंख्या मानवत ९५१ व पूर्णा ९७० असून सर्वात कमी स्त्रियांची संख्या असणारा ग्रामीण व नागरी तालुका म्हणजे अनुक्रमे पाथरी ९३७ व पालम ९३१ चा क्रमांक लागतो.

4.5 नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील लोकसंख्येचे साक्षरता प्रमाण

अनेक लोकसांख्यिकीय समस्यांचे मूळ त्या देशातील लोकांची निरक्षरताच असते. त्यामुळे एखाद्या देशातील लोकसंख्या किती आहे त्यापेक्षा देशाच्या विकासाच्या दृष्टीने ती कशी गुणवत्ताधारक आहे हे अधिक महत्त्वाचे आहे. त्यामुळे शिक्षण महत्त्वाचे आहे. शिक्षणामुळे सामाजिक व आर्थिक प्रगती साध्य होते. त्याला १९९० नंतरच्या मानवी विकास निर्देशांक या संकल्पनेच्या माध्यमातून अधिक महत्त्व प्राप्त झाले. मानवी भांडवल उभारणीत लोकसंख्येची गुणवत्ता अर्थतज्ज्ञांनी मान्य केली आहे. लोकसंख्येची गुणवत्ता प्रामुख्याने शिक्षण, आरोग्य, संस्कृती, तंत्रज्ञान या निकषांवरून Šį¸¾Ö»Ö³ •ÖÖŸÖ[5].

साक्षरता प्रमाणाचा निकष ठरवताना संयुक्त राष्ट्र संघाने साक्षरतेची पुढील व्याख्या केली. "साक्षरता म्हणजे समजून-उमजून (Understanding) वाचण्या-लिहिण्याची पात्रता होय." ही पात्रता उच्च जन्मदर, १८ वर्षाखालील मुलींच्या विवाहाचे उच्च प्रमाण, ३+ स्तरातील जन्माचे उच्च प्रमाण, बालमृत्यूदर, माता-मृत्यूदर, यासारख्या अनेक लोकसांख्यिकीय समस्या दूर करण्याच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण मानला जातो. भारतात लोकसंख्येच्या साक्षरतेच्या मोजमापासाठी 'ढोबळ साक्षरता दर' (Crude Literacy Rate) हे परिमाण वापरले जाते. ढोबळ साक्षरता दर पुढील सूत्राने निश्चित करतात[6].

$$\text{ढोबळ साक्षतर दर} = \frac{\text{साक्षर व्यक्ती संख्या}}{\text{एकूण लोकसंख्या}} \times 100$$

हा दर १० ते १५ किंवा त्यापेक्षा जास्त वयाच्या व्यक्तींसाठी (प्रौढ साक्षरता) निश्चित करतात. नांदेड व परभणी जिल्ह्याच्या साक्षरतेचा अभ्यास पुढीलप्रमाणे करता येतो.

तक्ता क्र. ४.४

नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील तालुकानिहाय लोकसंख्येची साक्षरता प्रमाण (२०११ वर्ष)

(आकडेवारी % मध्ये)

अ.क्र.	जिल्हा / तालुका	एकूण ग्रामीण नागरीक	साक्षरतेचे प्रमाण			Ã¡ÖßÖ–¯Ö¹ýÂÖ साक्षरतेचे †Ÿ֏¡
			एकूण	¯Ö¹ýÂÖ	Ã¡ÖßÖ	
†.	**नांदेड जिल्हा**	**एकूण**	**75.45**	**84.27**	**66.15**	**18.12**
		ग्रामीण	72.06	82.59	62.09	20.05
		नागरी	83.83	88.71	76.93	11.78
01.	´ÖÖÆ¸¡	एकूण	76.87	85.92	67.25	18.67
		ग्रामीण	76.87	85.92	67.25	98.67
		नागरी	0	0	0	0
02.	किनवट	एकूण	74.05	84.04	63.74	20.3
		ग्रामीण	72.34	83.14	61.22	21.92
		नागरी	82.85	88.66	76.79	11.87
03.	हिमायतनगर	एकूण	72.48	81.35	63.13	18.22
		ग्रामीण	72.48	81.35	63.13	18.22
		नागरी	0	0	0	0
04.	हदगाव	एकूण	75.68	84.51	66.31	18.2
		ग्रामीण	75.13	84.18	65.52	18.66
		नागरी	80.33	87.35	72.98	14.37

05.	†¬ÖÖ¯Ö¸üí	एकूण	74.18	83.03	64.76	18.27
		ग्रामीण	74.18	83.03	64.76	18.27
		नागरी	0	0	0	0
06.	नांदेड	एकूण	83.57	89.24	77.51	11.73
		ग्रामीण	75.43	84.07	65.43	19.27
		नागरी	85.47	90.03	80.32	09.98
07.	मुदखेड	एकूण	73.47	82.72	63.55	19.17
		ग्रामीण	72.27	82.11	61.97	20.14
		नागरी	78.14	84.96	70.08	14.88
08.	भोकर	एकूण	73.04	83.67	61.85	21.82
		ग्रामीण	70.61	82.62	58.07	24.55
		नागरी	80.79	86.96	74.11	12.85
09.	ˆ´Ö¸üß	एकूण	70.55	80.89	59.87	21.02
		ग्रामीण	69.62	80.26	58.61	21.65
		नागरी	76.37	84.84	67.72	17.12
10.	¬Ö´ÖÖ²ÖÖ¤ü	एकूण	72.09	81.92	62.25	19.67
		ग्रामीण	70.03	80.90	59.58	21.41
		नागरी	75.38	89.66	67.16	16.05
11.	x²Ö»ÖÖ»Öß	एकूण	67.79	78.03	59.09	21.04
		ग्रामीण	67.15	77.98	55.88	22.01
		नागरी	70.76	79.83	61.62	18.21

12.	नायगाव	एकूण	72.72	82.26	62.73	19.53
		ग्रामीण	72.72	82.26	62.73	19.53
		नागरी	0	0	0	0
13.	»ÖÖÆÖ	एकूण	73.54	84.21	62.25	21.96
		ग्रामीण	72.97	83.09	61.37	22.53
		नागरी	78.64	86.94	69.96	16.98
14.	कंधार	एकूण	73.92	83.59	63.61	19.98
		ग्रामीण	73.35	83.41	62.65	20.76
		नागरी	78.99	85.01	72.23	12.87
15.	मुखेड	एकूण	75.14	82.78	62.09	19.88
		ग्रामीण	72.03	82.16	61.81	20.35
		नागरी	81.06	88.07	73.09	15.61
16.	देगलूर	एकूण	73.02	82.08	63.66	18.42
		ग्रामीण	71.03	80.71	60.98	19.73
		नागरी	79.00	86.43	72.01	14.42
²Ö.	**परभणी जिल्हा**	**एकूण**	**73.34**	**82.64**	**63.63**	**19.01**
		ग्रामीण	70.28	81.08	58.96	22.21
		नागरी	80.08	86.11	73.85	12.26
01.	ÃÖ»Ö	एकूण	71.59	81.09	60.95	20.95
		ग्रामीण	69.15	80.79	57.22	23.57
		नागरी	77.91	84.74	70.72	14.02

02.	Ø•ÖŸÖ¸¡	एकूण	70.97	80.72	60.84	19.88
		ग्रामीण	69.62	80.21	58.06	21.61
		नागरी	78.26	83.45	72.09	10.55
03.	परभणी	एकूण	77.02	84.06	69.14	15.46
		ग्रामीण	70.84	81.03	59.85	21.45
		नागरी	81.62	87.08	76.00	11.08
04.	मानवत	एकूण	72.58	82.95	61.86	21.09
		ग्रामीण	70.46	81.74	58.73	23.01
		नागरी	78.76	86.01	69.89	16.21
05.	¯ÖÖ£Ö¸üß	एकूण	68.11	80.21	60.09	19.31
		ग्रामीण	78.02	78.78	57.01	21.77
		नागरी	69.72	84.18	71.89	12.29
06.	सोनपेठ	एकूण	68.72	80.02	58.96	21.06
		ग्रामीण	68.61	79.05	57.23	22.27
		नागरी	74.86	82.45	66.94	15.51
07.	गंगाखेड	एकूण	72.37	82.07	62.01	19.97
		ग्रामीण	71.01	81.84	59.05	22.34
		नागरी	76.46	82.78	69.88	12.09
08.	¯ÖÖ»Ö´Ö	एकूण	71.94	82.07	60.48	22.22
		ग्रामीण	71.94	82.07	60.48	22.22
		नागरी	0	0	0	0

09.	पूर्णा	एकूण	73.87	84.00	63.21	20.79
		ग्रामीण	71.58	82.26	60.27	21.99
		नागरी	82.97	91.05	74.72	16.33

ÄÖÖŸÖ : *1. DCO Maharashtra Table 20 Number of Literates RAte by six in sub District 2011 - Nanded.*
2. DCO Maharashtra Table 20 Number of Literates RAte by six in sub District 2011 - Parbhani.

तालुकानिहाय नांदेड व परभणी जिल्ह्याच्या एकूण साक्षरतेच्या प्रमाणाचा विचार केल्यास नांदेड तालुका (७२.५१%) व परभणी तालुका (७७.०२%) मध्ये साक्षरतेचे सर्वाधिक प्रमाण आढळते. या दोन्ही तालुक्यांतील नागरीकरणातील झपाट्याने वाढ व शिक्षण सुविधांची विस्तारीकरणामुळे साक्षरतेचे प्रमाण जास्त दिसते. नांदेड जिल्ह्याचा विचार केल्यास एकूण साक्षरतेमध्ये नांदेड तालुक्यानंतर माहूर (६६.२६%), किनवट (६४.२७%) क्रमांक लागतो. सर्वात कमी साक्षरतेचे प्रमाण बिलोली (५९.०१%) तालुक्याचा लागतो. त्याचप्रमाणे परभणी जिल्ह्याचा विचार करता परभणी तालुक्यानंतर पूर्णा (७३.८७%) तालुक्याचा क्रमांक लागतो. तर सर्वात कमी साक्षरतेचे प्रमाण सोनपेठ (६९.७२%) चा क्रमांक लागतो. या तालुक्यांचे साक्षरता प्रमाण कमी असण्यामागे त्या तालुकयातील शिक्षणाच्या सुविधांचा अभाव हे कारण होय.

नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील एकूण पुरुष व स्त्री साक्षरतेच्या प्रमाणाचा विचार करता नांदेड तालुक्यानंतर एकूण पुरुष साक्षरतेच्या प्रमाणात माहूर (७४.२३%) तालुक्याचा क्रमांक लागतो. तर सर्वात कमी बिलोली (६७.९८%) क्रमांक लागतो. परभणी तालुक्यानंतर पूर्णा (८४.००%) क्रमांक लागतो तर सर्वात कमी पालम (६०.४८%) चा क्रमांक लागतो. दोन्ही विचार करता सर्वात जास्त प्रमाण परभणी (८४.६०%)चा लागतो. तर सर्वात कमी साक्षर असलेला तालुका म्हणून पालम (६.४८%)चा क्रमांक लागतो. स्त्री साक्षरतेचा विचार करता नांदेड जिल्ह्यात नांदेड तालुक्याचा (६७.५%) तर सर्वात कमी उमरी (१५.६८%) तालुक्याचा क्रमांक लागतो.

परभणी जिल्ह्यात परभणी (६९.१४%)चा तर सर्वात कमी स्त्री साक्षर असलेला तालुका म्हणजे सोनपेठ (५८.९६%) चा क्रमांक लागतो. स्त्री साक्षरता प्रमाण कमी असण्यामागे त्या तालुक्यामागील स्त्री शिक्षणाचा अभाव, स्त्रियांना मुलांपेक्षा कमी दर्जा होय.

दोन्ही जिल्ह्यातील ग्रामीण साक्षरतेचा विचार केल्यास एकूण साक्षरतेमध्ये माहूरचा (६६.२६%) नांदेड जिल्ह्यात सर्वात जास्त साक्षरता आढळून येते. तर सर्वात कमी बिलोली (५८.३७%) चा क्रमांक लागतो. परभणी जिल्ह्यात हेच प्रमाण पालम (७१.९४%) चा लागतो, तर सर्वात कमी पाथरी (६८.११%) चा क्रमांक लागतो. दोन्ही तालुक्याची तुलना करता ग्रामीण एकूण साक्षर तालुका म्हणून पालम (७१.९४%) चा क्रमांक लागत असून सर्वात कमी बिलोली (५८.३७%) तालुक्याचा लागतो. ग्रामीण भागातील पुरुष व स्त्रियांच्या साक्षरतेचा विचार करता पुरुष साक्षरतेमध्ये पहिला क्रमांक माहूरचा (७४.२३%) तर स्त्रिया साक्षरतेमध्ये माहूरचाच (५८.०२%) क्रमांक लागत असून सर्वात कमी स्त्रियांची साक्षरता बिलोली (४८.६७%) आढळते. तर सर्वात कमी पुरुष साक्षर असलेला तालुका बिलोली (६७.६३%) होय. परभणी जिल्ह्याच्या ग्रामीण भागाचा विचार करता सर्वात पुरुष व स्त्री साक्षर असणारा तालुका म्हणजे गंगाखेड (८१.८४%) व पालम (६०.४८%) होय. तर सर्वात कमी पाथरी (५७.०१%) चा क्रमांक लागतो.

नागरी विभागाचा विचार करता एकूण साक्षरतेमध्ये नांदेड (७४.३२%) तालुक्याचा क्रमांक लागत असून पुरुष व स्त्री साक्षरतेमध्ये नांदेड (७८.२४%) व नांदेडचाच (७०.१%) लागतो. तर सर्वात कमी बिलोलीचा (६२.०६%) तर पुरुष व स्त्री साक्षरतेमध्ये अनुक्रमे बिलोली (६९.६६%) तर बिलोली (५४.३२%) क्रमांक लागतो. परभणी जिल्ह्याचा विचार करता सर्वात जास्त साक्षर तालुका परभणी (८१.६२%) तर सर्वात कमी सोनपेठ (७४.८६%) चा लागतो. पुरुष साक्षरतेमध्ये सर्वात पुढारलेला तालुका म्हणून परभणी (८७.०८%) तर सर्वात कमी सोनपेठ (८२.४५%) चा क्रमांक लागतो. स्त्री साक्षरतेमध्ये परभणी (७६.००%) चा तर सर्वात कमी मानवत (६९.८९%)

लागतो. ज्या तालुक्यामध्ये साक्षरतेचे प्रमाण कमी आढळते अशा तालुक्यामध्ये साक्षरतेचे प्रमाण कमी आढळते. अशा तालुक्यांपैकी बहुतेक तालुके प्रामुख्याने ग्रामीण तालुके दिसून येतात. शिक्षण सुविधांच्या विस्ताराचा व शिक्षणाबाबतच्या जागरूकतेचा अभाव या कारणामुळे ग्रामेण तालुक्यामधून साक्षरतेचे प्रमाण कमी आढळते ही परिस्थिती एकूण साक्षरतेप्रमाणेच पुरुष व स्त्री साक्षरते बाबतीत देखील दिसून येते.

स्त्री साक्षरतेचे वाढते प्रमाण हे लोकसंख्या संक्रमणात महत्त्वाची भूमिका बजावते. अनेक अभ्यासकांनी आपल्या अभ्यासातून स्त्री साक्षरता जननदर नियंत्रणात महत्त्वाची भूमिका बजावत असल्याचे सांगितले. एकंदरीत स्त्री साक्षरता अनेक लोकसांख्यिकीय समस्या दूर करण्याच्या दृष्टीने महत्त्वाची असल्यामुळे पुरुष साक्षरतेबरोबरच दोन्ही जिल्ह्यातील तालुकान्हिाय स्त्री साक्षरतेच्या प्रमाणात वाढ होणे आवश्यक आहे.

4.6 नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील तालुकानिहाय कामातील सहभाग

कोणत्याही देशातील श्रमशक्तीचे व्यावसायिक वर्गीकरण हे त्या प्रदेशाच्या विकासाचा अंदाज येण्यासाठी लोकसंख्या अध्ययनाच्या माध्यमातून उपयुक्त ठरते. लोकसंख्येचे व्यावसायिक वर्गीकरण हे आर्थिक विकासविषयक अंदाज बांधण्याच्या दृष्टीने उपयुक्त ठरते. सन १९७१ च्या जनगणनेप्रमाणे व्यावसायिक रचनेचे वर्गीकरण ९ विभागात केले आहे.

1. ¿ÖÖŸÖß
2. ¿ÖÖŸÖ´Ö•Ö¸ü
3. पशुपालन
4. खाणकाम
5. औद्योगिक मालाचे उत्पादन

6. बांधकाम

7. व्यापार

8. वाहतूक

9. ‡Ÿö¸¡ Ãö¾öö

परंतु त्यात बदल होऊन २००१ च्या जनगणनेप्रमाणे -

१. काम

2. मुख्यतः काम करणारे किंवा मुख्य कामगार

3. सीमांतिक काम करणारे

4. शेतकरी

5. ¿öŸö´ö•ö¸¡

6. घरगुती उद्योग

7. इतर कामगार

असे वर्गीकरण करण्यात आले.

1. काम - म्हणजे कोणत्याही आर्थिक उत्पादक कार्यातील सहभाग होय.

2. मुख्यतः काम करणारे किंवा मुख्य कामगार - जी व्यक्तींनी संदर्भ कालावधीत ६ महिने / त्यापेक्षा जास्त काळ काम केला असे.

3. सीमांतिक काम करणारे - ज्या व्यक्तींनी संदर्भ कालावधी मध्ये ६ महिन्यांपेक्षा कमी काळ काम केले ती व्यक्ती.

4. शेतकरी - यात स्वतःची किंवा इतराची जमीन कसणारे दोन्हींचा समावेश होतो.

5. ¿öŸö´ö•ö¸¡ - ज्या व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीच्या शेतावर पैसा रुपी मजुरी किंवा धान्य रुपी मजुरीवर काम करतात, अशा व्यक्ती.

6. घरगुती उद्योग - स्वतःच्या घराच्या परिसरात चालविलेला उद्योग होय.

7. इतर कामगार - असे सर्व कामगार ज्यांनी संदर्भ कालावधीत आर्थिक कार्यात सहभाग घेतला आहे. मात्र ज्या व्यक्ती शेतकरी, शेतमजूर व घरगुती उद्योगात काम करत नाहीत.

8. काम न करणारे - जनगणना संदर्भ दिवसाच्या अगोदर एक वर्षाच्या संदर्भ कालावधीत व्यक्तीने जर आजीबात काम केले नसेल तर अशा व्यक्तींचा समावेश यात ÆÖŸÖÖ.

नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील तालुका निहाय मुख्य व सीमांत काम करणाऱ्यांची माहिती देण्यात आली आहे, ती पुढीलप्रमाणे.

तक्ता क्र. ४.५

नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील तालुकानिहाय कामातील (काम करणारे) सहभाग वर्ष- २०११

(आकडेवारी % मध्ये)

अ.क्र.	जिल्हा तालुका	एकूण ¯Öã¹ýÂÖ ¾Ö स्त्रिया	काम करणाऱ्यांची एकूण लोकसंख्या			
			मुख्य काम करणारे	सीमांत काम करणारे	एकूण काम करणारे	काम न करणारे
†.	**नांदेड जिल्हा**	एकूण	39.20	5.24	44.45	55.55
		¯Öã¹ýÂÖ	49.16	4.32	53.48	46.52
		स्त्रिया	28.65	6.22	34.86	65.14
1.	´ÖÖÆü¸ü	एकूण	45.51	6.64	52.15	47.85
		¯Öã¹ýÂÖ	52.38	5.03	57.41	42.59
		स्त्रिया	38.23	8.34	46.56	53.44
2.	किनवट	एकूण	44.08	4.75	48.83	51.17
		¯Öã¹ýÂÖ	51.17	3.47	54.63	45.37
		स्त्रिया	36.75	6.08	42.82	57.18
3.	हिमायतनगर	एकूण	44.77	3.68	48.44	51.56
		¯Öã¹ýÂÖ	53.19	2.29	55.49	44.51
		स्त्रिया	35.88	5.14	41.02	58.98
4.	हदगाव	एकूण	42.81	4.66	47.48	52.52
		¯Öã¹ýÂÖ	52.30	3.50	55.86	44.20
		स्त्रिया	32.69	5.91	38.80	61.40
5.	†-ÖÖ¯Öã¸ü	एकूण	38.67	4.82	43.49	56.51
		¯Öã¹ýÂÖ	50.81	3.75	54.56	45.44
		स्त्रिया	25.64	5.97	31.61	68.39

6.	नांदेड	एकूण	29.10	3.95	33.05	66.95
		¯Ö¹ýÂÖ	44.65	4.75	49.40	50.60
		स्त्रिया	12.34	3.09	15.43	84.57
7.	मुदखेड	एकूण	39.33	5.40	44.73	55.27
		¯Ö¹ýÂÖ	51.73	3.91	55.64	44.36
		स्त्रिया	26.63	7.00	33.03	66.97
8.	भोकर	एकूण	42.43	4.08	46.51	53.49
		¯Ö¹ýÂÖ	50.12	3.58	53.70	46.30
		स्त्रिया	34.31	4.61	38.92	61.30
9.	^´Ö¸ß	एकूण	46.01	5.43	51.44	48.56
		¯Ö¹ýÂÖ	52.44	4.04	56.44	43.52
		स्त्रिया	39.30	6.88	56.48	53.82
10.	-Ö´ÖÖ²ÖÖ¤¡	एकूण	42.93	5.78	46.18	51.29
		¯Ö¹ýÂÖ	52.97	3.26	56.23	43.77
		स्त्रिया	32.77	8.53	41.10	58.90
11.	x²Ö»ÖÖ»ÖÖß	एकूण	43.49	5.51	49.03	51.03
		¯Ö¹ýÂÖ	50.88	4.49	55.37	44.63
		स्त्रिया	35.79	6.58	42.37	57.63
12.	नायगाव	एकूण	41.42	7.22	48.65	51.35
		¯Ö¹ýÂÖ	50.06	5.43	55.49	44.51
		स्त्रिया	32.31	9.11	41.42	58.58
13.	»ÖÖÆÖ	एकूण	40.91	5.44	46.35	53.65
		¯Ö¹ýÂÖ	49.83	3.73	53.35	46.45
		स्त्रिया	31.41	7.27	38.68	61.32

14.	कंधार	एकूण	40.82	5.69	46.51	53.49
		¯Ö¹ýÂÖ	47.73	4.57	52.30	47.70
		स्त्रिया	33.40	6.85	40.29	59.71
15.	मुखेड	एकूण	40.52	5.71	47.99	52.01
		¯Ö¹ýÂÖ	47.47	9.35	53.18	46.82
		स्त्रिया	33.10	5.79	42.45	57.55
16.	देगलूर	एकूण	39.68	9.35	45.47	54.53
		¯Ö¹ýÂÖ	49.78	5.79	54.28	45.72
		स्त्रिया	29.18	4.50	36.31	63.69
²ö.	परभणी	एकूण	41.20	3.62	44.81	55.19
		¯Ö¹ýÂÖ	50.19	2.99	53.81	46.82
		स्त्रिया	31.70	4.28	35.98	64.02
1.	ÃÖ»Ö	एकूण	45.22	3.48	47.75	52.25
		¯Ö¹ýÂÖ	53.05	2.38	55.44	44.56
		स्त्रिया	35.06	4.63	39.69	60.31
2.	Ø•ÖŸÖ¸¡	एकूण	41.55	4.28	45.83	54.17
		¯Ö¹ýÂÖ	51.05	3.45	53.50	46.50
		स्त्रिया	32.62	5.15	37.76	62.24
3.	परभणी	एकूण	36.62	3.76	38.53	61.47
		¯Ö¹ýÂÖ	34.77	3.49	50.65	49.37
		स्त्रिया	43.19	4.05	25.85	74.15
4.	मानवत	एकूण	21.88	2.63	49.64	50.36
		¯Ö¹ýÂÖ	47.01	2.25	55.85	44.15
		स्त्रिया	53.60	3.03	43.15	56.85

5.	¯ÖÖ£Ö¸üß	एकूण	40.12	3.91	47.43	52.57
		¯Öã¹ýÂÖ	45.52	3.08	54.46	45.54
		स्त्रिया	51.81	4.79	39.99	60.01
6.	सोनपेठ	एकूण	35.64	3.95	49.63	50.37
		¯Öã¹ýÂÖ	45.10	2.90	54.83	45.17
		स्त्रिया	39.65	5.07	44.08	55.92
7.	गंगाखेड	एकूण	43.34	3.40	46.95	55.05
		¯Öã¹ýÂÖ	50.11	2.86	52.97	47.09
		स्त्रिया	56.73	3.97	40.51	59.49
8.	¯ÖÖ»Ö´Ö	एकूण	47.03	3.07	50.27	49.73
		¯Öã¹ýÂÖ	52.43	2.05	54.06	45.094
		स्त्रिया	52.12	4.16	46.20	53.80
9.	पूर्णा	एकूण	42.43	3.11	45.75	54.25
		¯Öã¹ýÂÖ	50.12	2.56	54.29	45.71
		स्त्रिया	33.01	3.69	36.70	63.30

ÄÖÖŸÖ : *Table Number and main works marginal work and non-workers by sex in sub district Nanded & Parbhani.*

तक्ता क्र. ४.४ मध्ये नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील तालुकानिहाय कामातील सहभाग दर्शविला आहे. नांदेड व परभणी जिल्ह्याचा विचार करता २०११च्या जनगणनेत सीमांत काम करणारे म्हणजे पोटापुरते पैसे किंवा वर्षातील अधिक काळ काम मिळालेले यांच्यासाठी वापरण्यात आली आहे. अर्थातच स्वयंरोजगार करणारे शेतकरी, कुटोरोद्योगात काम करणारे व्यापारी इ. ची गणना कामगारात करण्यात आलेली आहे. याउलट वर्षातील १ दिवस किंवा काही दिवस किंवा रोज काही वेळेत पैशाचे बदल्यात ज्याने काम केले त्याला सीमांत कामकरी म्हणण्यात आले आहे.

तक्ता क्र. ४.४ मध्ये नांदेड जिल्ह्याची मुख्य व सीमांत काम करणाऱ्यांची एकूण संख्या १४९३९५३ इतकी असून काम करणाऱ्यांची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी ४४.४५% आहे. त्याच प्रमाणे १८६७३३९ एकूण काम न करणारे यांची संख्या असून एकूण लोकसंख्येच्या५५.५५% एवढी काम न करणाऱ्यांची संख्या दिसून येते. याचाच अर्थ काम करणाऱ्यांपेक्षा काम न करणाऱ्यांची संख्या टक्केवारी अधिक आढळते. संपूर्ण नांदेड जिल्ह्याचा विचार करता काम करणाऱ्याची एकूण टक्केवारीचा विचार करता माहूर (५२.१५%) तालुक्याचा प्रथम क्रमांक लागत असून त्यानंतर उमरी (५१.४४%), बिलोली (४९%), किनवट (४८.८३%), नायगाव (४८.६५%), हिमायतनगर (४८.४४%) क्रमांक लागतो. त्याचप्रमाणे एकूण लोकसंख्येपैकी काम न करणाऱ्यांची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारीचा विचार करता नांदेड (६६.९५%) तालुक्याचा प्रथम क्रमांक असून त्यानंतर अर्धापूर (५६.५%), मुदखेड (५५.२७%), लोहा (५३.६५%), कंधार (५३.४१%) क्रमांक लागतो. तर सर्वात कमी संख्या असणारा तालुका म्हणजे माहूर (४७.८५%) होय.

परभणी जिल्ह्याच्या एकूण काम करणाऱ्यांची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी पाहता पालम (५०.२७%), मानवत (४९.६४%) व सोनपेठ (४९.६३%) वगळता इतर सर्व तालुक्यांची संख्या कमी होताना दिसते. सर्वात कमी काम करणाऱ्यांची संख्या परभणी जिल्ह्यातील एकूण काम न करणाऱ्यांच्या तालुक्यात सर्वात प्रथम परभणी (६१.४७%) तालुका, पूर्णा (५४.२५%), गंगाखेड (५३.०५%) वगळता बाकी सर्वांची टक्केवारी कमी असल्याचे दिसून येते. सर्वात कमी जिंतूर (२६.७१%) तालुक्यांची आहे.

जे नांदेड व परभणी या दोन्ही जिल्ह्यांतील तालुका निहाय कामातील एकूण सहभागाच्या दराची तुलना करता नांदेड जिल्ह्यात माहूर (५२.१५%) व परभणी जिल्ह्यात पालम (५०.२७%) तालुक्यातील कामातील सहभागाचा एकूण दर सर्वाधिक आढळतो. दोन्ही जिल्ह्यामधला तालुक्याचा कामातील एकूण सहभागाचा दर हा उच्च आढळतो. हे तालुके जवळपास संपूर्ण ग्रामीण तालुके

असल्याचे आढळतात. म्हणजेच नागरी भागाच्या तुलनेत ग्रामीण भागातून लोकसंख्या शेती व्यवसायाच्या माध्यमातून आपला आर्थिक कार्यातील सहभाग नोंदविताना दिसतात. कारण ग्रामीण भागातून शेती हा प्रमुख व्यवसाय आहे. शेतकरी व शेतमजूर या माध्यमातून विभागातील श्रमशक्ती आर्थिक कार्यात सहभागी आहे. दोन्ही जिल्ह्यातील तालुकानिहाय कामातील एकूण सहभागाच्या दराची तुलना केल्यास नांदेड जिल्ह्यात नांदेड (३३.०५%) व परभणी जिल्ह्यात परभणी (३८.८३%) तालुक्यामधून कामातील सहभागाचा एकूण दर सर्वात कमी आढळतो. याचा अर्थ नागरी भागातून चालणाऱ्या व्यवसायामधून ग्रामीण भागाच्या तुलनेत कमी श्रमशक्ती सहभागी असल्याचे लक्षात येते. ज्या तालुक्यामधून कामातील सहभागाचा एकूण दर कमी आढळतो. ते बहुतेक तालुके नागरी तालुके आढळतात. नागरी तालुक्यामधून आढळणारा कामातील सहभागाचा दर कमी दर हा दुसऱ्या बाजूने काम न करणाऱ्या लोकसंख्येचे नागरी भागातील उच्च अस्तित्व दर्शवितो. यावरूनच नागरी भागातील वाढत्या बेकारीचा अंदाज बांधता येतो. कमी जास्त प्रमाणात अशीच परिस्थिती दोन्ही जिल्ह्यातील कामातील सहभागाच्या दराबाबत दिसून येते.

एकूणच नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील ग्रामीण तालुक्यामधून पुरुष तसेच स्त्रिया नागरी तालुक्याच्या तुलनेत उच्च प्रमाणावर आर्थिक कार्यात सहभागी दिसतात. म्हणजेच लोकसंख्येची गुणवत्ता विकसित होण्यास फारसा वाव नसलेल्या पारंपरिक शेती व्यवसायातून दोन्ही जिल्ह्यातील लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणावचर आर्थिक कार्यात सहभागी होते. तर नागरी भागातू ज्या तालुक्यांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण उच्च आढळते. कमी जास्त प्रमाणात लघू व कुटीर उद्योगाचे अस्तित्व आढळते. अशा तालुक्यांमधून एकूण लोकसंख्येचा खूप कमी भाग आर्थिक कार्यात सहभागी झाल असल्याचे लक्षात येते. म्हणजेच आर्थिक कार्यातील सहभागाबाबत एक प्रकारचा विरोधाभास दोन्ही जिल्ह्यांतील मानवी भांडवल मोठ्या प्रमाणावर ग्रामीण भागातून शेती सारख्या व्यवसायामधून गुंतलेले दिसते. मानवी भांडवलाची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी दोन्ही जिल्ळयाच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा असणाऱ्या

शेती क्षेत्रातून अनेक परिवर्तने होण्याची गरज आहे. ज्या व्यवसायातून दोन्ही जिल्ह्यामधील लोकसंख्येचा मोठा भाग आर्थिक कार्यात सहभाग घेत आहे. त्या शेती व्यवसायाचे अस्तित्व जागतिकीकरणाच्या काळात टिकवून ठेवण्यासाठी शेती क्षेत्रामधून मोठ्या प्रमाणावर भांडवल, गुंतवणूक, श्रमशक्तीच्या गुणवत्तेस वाव मिळेल अशा उत्पादन तंत्राचा स्वीकार आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या मदतीने नवीन शोध इ. बदल घडवून आणणे क्रमप्राप्त ठरते. तरच दोन्ही जिल्ह्यातील लोकसंख्या ज्या व्यवसायावर मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून आहे त्या व्यवसायाचे अस्तित्व टिकू शकते.

4.7 तालुकानिहाय अनुसूचित जाती-जमातीचे प्रमाण

मनूद्वारे स्थापन केल्यानंतर अगदी सुरुवातीपासूनच वैदिक काळापासून भारतातील जातीव्यवस्था संपूर्ण ऐतिहासिक काळामधून चालत आलेल्या आहेत. त्यामुळे जाती व्यवस्था ही भारतीय समाजाचे एक स्थायी लक्षण बनल्याचे दिसते. जातिव्यवस्थेचे अनेक दोष निर्माण झाल्याचे दिसतात. ज्यामधून काही विशिष्ट जाती-जमाती इतर जातींच्या तुलनेत सामाजिक-आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने मागास राहिल्या. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर शैक्षणिक, सांस्कृतिक, सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या मागे राहिलेल्या जाती-जमातींना सामाजिक-आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत इतर समाजाच्या बरोबरीने वाटचाल करण्यासाठी शासनाने विशिष्ट कार्यक्रम हाती घेत्ला. या विशिष्टजाती व जमातीय गटांना भारतीय राज्यघटनेत अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती या नावाने संबोधले जाते. सामाजिक-आर्थिक प्रगतीच्या दृष्टीने मागे असणाऱ्या अनुसूचित जाती-जमातींमधील लोकसंख्याविषयक आकडेवारी ही या लोकसंख्येच्या प्रगतीसाठी आखली जाणारी धोरणे व कार्यक्रम यांच्या अंमलबजावणीच्या दृष्टिकोनातून अधिक उपयुक्त ठरते. जनगणनेच्या माध्यमातून उपलब्ध होणाऱ्या अनुसूचित जाती व जमातींमधील लोकसंख्याविषयक आकडेवारीचा आधार घेऊन नियोजनकार व धोरणकर्ते यांना योग्य पावले उचलण्यासाठी मदत होते.

तक्ता क्र. ४.६

नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील अनुसूचित जाती व जमातींची लोकसंख्या

(¾ÖÂÖÔ 2011)

(आकडेवारी %मध्ये)

अ.क्र.	जिल्हा / तालुका	एकूण ग्रामीण नागरी	अनुसूचित जातीचे एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	अनुसुचित जमातीचे एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी
†.	**नांदेड जिल्हा**	**एकूण**	**19.05**	**8.38**
		ग्रामीण	19.34	9.88
		नागरी	18.28	4.32
01.	´ÖÖÆü¸ü	एकूण	8.59	14.81
		ग्रामीण	8.59	14.81
		नागरी	0	0
02.	किनवट	एकूण	9.92	29.02
		ग्रामीण	8.86	32.91
		नागरी	15.04	8.8
03.	हिमायतनगर	एकूण	13.73	16.89
		ग्रामीण	13.73	16.89
		नागरी	0	0
04.	हदगाव	एकूण	21.68	11.67
		ग्रामीण	22.17	12.82
		नागरी	17.51	1.97
05.	†-ÖÖ¯Öã¸ü	एकूण	18.27	3.58
		ग्रामीण	18.27	3.58
		नागरी	0	0

06.	नांदेड	एकूण	20.26	2.06
		ग्रामीण	23.32	1.29
		नागरी	19.53	2.24
07.	मुदखेड	एकूण	17.25	4.25
		ग्रामीण	17.69	4.63
		नागरी	15.52	2.65
08.	भोकर	एकूण	15.88	18.93
		ग्रामीण	16.23	22.74
		नागरी	14.78	6.72
09.	^´Ö¸üß	एकूण	20.56	9.53
		ग्रामीण	20.18	10.06
		नागरी	22.95	6.17
10.	¬Ö´ÖÖ²ÖÖ¤ü	एकूण	19.12	14.98
		ग्रामीण	20.98	15.59
		नागरी	16.51	19.74
11.	x²Ö»ÖÖ»Öß	एकूण	21.35	9.74
		ग्रामीण	22.95	6.94
		नागरी	13.77	23.95
12.	नायगाव	एकूण	22.27	5.25
		ग्रामीण	22.27	5.25
		नागरी	0	0
13.	»ÖÖÆüÖ	एकूण	17.02	1.58
		ग्रामीण	17.32	1.73
		नागरी	16.07	0.18

14.	कंधार	एकूण	21.21	2.94
		ग्रामीण	21.07	3.23
		नागरी	22.54	0.33
15.	मुखेड	एकूण	22.3	6.37
		ग्रामीण	23.03	6.13
		नागरी	15.34	8.74
16.	देगलूर	एकूण	22.9	7.19
		ग्रामीण	25.83	6.56
		नागरी	13.59	9.19
²Ö.	**परभणी जिल्हा**	**एकूण**	**13.47**	**2.21**
		ग्रामीण	13.64	2.54
		नागरी	13.01	1.47
01.	ÃÖ»Ö	एकूण	11.91	1.2
		ग्रामीण	12.75	0.78
		नागरी	9.73	2.3
02.	Ø•ÖŸÖ¸ü	एकूण	11.08	5.59
		ग्रामीण	11.49	6.3
		नागरी	8.91	1.8
03.	परभणी	एकूण	12.89	1.37
		ग्रामीण	13.72	1.61
		नागरी	12.76	1.18
04.	मानवत	एकूण	12.89	1.22
		ग्रामीण	14.31	1.07
		नागरी	9.21	1.64

05.	¯ÖÖ£Ö¸üß	एकूण	14.66	1.18
		ग्रामीण	15.61	1.3
		नागरी	12.04	0.83
06.	सोनपेठ	एकूण	14.55	1.12
		ग्रामीण	15.01	1.22
		नागरी	12.4	0.64
07.	गंगाखेड	एकूण	14.6	2.14
		ग्रामीण	14.19	2.22
		नागरी	15.87	1.87
08.	¯ÖÖ»Ö´Ö	एकूण	13.75	3.76
		ग्रामीण	13.75	3.76
		नागरी	0	0
09.	पूर्णा	एकूण	17.81	1.42
		ग्रामीण	14.62	1.1
		नागरी	30.62	2.7

ÄÖÖŸÖ :DCO Maharashtra number & percentage of Scheduled castes and Scheduled tribes population in sub District Nanded & Parbhani - Table No. 13.

तक्ता क्र. ४.५ मध्ये दोन्ही जिल्ह्यातील अनुसुचित जाती व जमातीचे प्रमाण दर्शविण्यात †Ö»Öê †ÖÆê.

*** तालुकानिहाय अनुसूचित जातींच्या लोकसंख्येचे प्रमाण -**

तक्ता क्र. ४.५ मध्ये नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील तालुकानिहाय अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येच्या प्रतिशत प्रमाणाची जिल्ह्यांतर्गत तुलना केलयास नांदेड जिल्ह्यात देगलूर (२२.९०%)

व परभणी जिल्ह्यात पूर्णा (१७.८१%) तालुक्यामधून अनुसूचित जातींचे प्रमाण सर्वाधिक आढळते. एकूण लोकसंख्येप्रमाणे पुरुष व स्त्री लोकसंख्येचे प्रमाणही नांदेड जिल्ह्यात देगलूर तालुका व परभणी जिल्ह्यातील पूर्णा तालुक्यात दिसून येते. तर सर्वात कमी नांदेड जिल्ह्यात माहूर (८.५९%) व परभणी जिल्ह्यातील जिंतूर (११.०८%) तालुक्यात दिसून येते. तालुक्यामधून अनुसूक्ति जातींच्या लोकसंख्येचे आढळणारे उच्च प्रमाण हे आर्थिक सामाजिकदृष्ट्या मागास असलेल्या समाजाचे †ÛÃŸÖŸ¾Ö ¤¿Ö×¾ÖŸÖ.

दोन्ही तालुक्यातील अनुसूचित जातीची एकूण लोकसंख्येची तुलना करता सर्वात जास्त प्रमाण देगलूर (२२.९०%) तालुक्यात व सर्वात कमी प्रमाण माहूर (८.५९%) तालुक्यात दिसून येते.

तालुकानिहाय अनुसूचित जमातींच्या लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण -

नांदेड जिल्ह्याचा विचार करता अनुसूचित जाती पेक्षा अनुसूचित जमातीचे प्रमाण काही तालुक्यात जास्त आढळते. माहूर (१४.८१%), किनवट (२९.०२%), भोकर (१८.९३%), त्याचबरोबर दोन्ही जिल्ह्याच्या लोकसंख्येतील अनुसूचित जमातीचा विचार करता अनुसूचित जातीपेक्षा प्रमाण कमी आढळते. कारण जमातींचे वास्तव्य आढळणारा जंगलव्याप्त व डोंगराळ प्रदेश दोन्ही जिल्ह्यांमध्ये काही तालुक्यात कमी असल्यामुळे.

नांदेड जिल्ह्याचा विचार करता अनुसूचित जमातीचे सर्वाधिक प्रमाण किनवट (२९.०२%) तालुक्यात दिसून येते. तर सर्वाधिक कमी प्रमाण (२.०६%) तालुक्यात आढळते. परभणी जिल्ह्याचा विचार करता सर्वाधिक अनुसूचित जमातीचे प्रमाण असणारा तालुका म्हणजे जिंतूर (५.५९%) तर सर्वात कमी प्रमाण असणारा तालुका म्हणजे सोनपेठ (१.१२%) होय.

नांदेड व परभणी जिल्ह्याचा विचार करता सर्वाधिक अनुसूचित जमातीचे प्रमाण किनवट (२९.०२%) तालुक्याचे असून सर्वात कमी प्रमाण असणारा तालुका म्हणजे सोनपेठ (१.१२%) होय.

तक्ता क्र. ४.८

नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील तालुका निहाय स्त्री- पुरुष प्रमाण

(आकडेवारी % मध्ये)

†. क्र.	जिल्हा तालुका	1991		2001		2011	
		¯Ö¹ýÂÖ	Ã¡Öß	¯Ö¹ýÂÖ	Ã¡Öß	¯Ö¹ýÂÖ	Ã¡Öß
†.	**नांदेड जिल्हा**	**1190** (100%)	**1132** (100%)	**14813** (100%)	**1394** (100%)	**1675**	**1631**
01.	´ÖÖÆü¸ü	--	--	3.02	3.01	3.07	2.97
02.	किनवट	10.35	10.51	7.24	7.40	7.52	7.46
03.	हिमायतनगर	--	--	3.07	3.10	3.36	3.27
04.	हदगाव	11.18	11.39	7.80	7.79	8.00	7.71
05.	†¬ÖÖ¯Ö¸ü	--	--	3.43	3.42	3.37	3.23
06.	नांदेड	25.12	24.64	21.05	20.58	22.26	21.21
07.	मुदखेड	--	--	3.37	3.38	9.05	3.42
08.	भोकर	7.51	7.59	4.12	4.16	4.24	4.12
09.	ˆ´Ö¸üß	--	--	2.96	3.03	3.01	2.97
10.	¬Ö´ÖÖ²ÖÖ¤ü	--	--	2.94	3.06	2.90	2.95
11.	×²Ö»ÖÖê»Öß	14.60	14.75	5.38	5.41	5.18	5.11
12.	नायगांव	--	--	5.38	5.59	5.60	5.45
13.	»ÖÖêÆÖ	--	--	7.20	7.21	7.44	7.18
14.	कंधार	15.10	15.10	7.40	7.28	0.76	7.35
15.	मुखेड	9.09	8.74	8.41	8.41	3.57	8.71
16.	देगलूर	7.26	7.33	6.93	7.01	6.93	6.85

²Ö.	**परभणी जिल्हा**	**1084** (100%)	**1033** (100%)	**7801** (100%)	**7475** (100%)	**9428** (100%)	**8932** (100%)
01.	ÃÖ»Ö	--	--	10.09	9.17	9.18	9.24
02.	Ø•ÖŸÖ¸ü	11.80	12.00	15.26	15.42	15.36	15.43
03.	परभणी	20.94	20.71	30.35	29.96	29.19	29.39
04.	मानवत	--	--	6.27	6.43	6.33	6.38
05.	¯ÖÖ£Ö¸üß	14.20	13.84	7.18	7.24	7.58	7.56
06.	सोनपेठ	14.20	14.13	4.33	4.40	4.90	4.85
07.	गंगाखेड	13.56	13.74	10.78	10.69	11.12	10.97
08.	¯ÖÖ»Ö´Ö	--	--	6.07	6.07	6.33	6.22
09.	पूर्णा	--	--	10.65	10.59	9.96	9.92
10.	हिंगोली (१९९१ नुसार)	14.29	14.42	--	--	--	--
11.	कळमनुरी (१९९१ नुसार)	11.25	11.13	--	--	--	--
12.	¾ÖÃÖ´ÖŸÖ (१९९१ नुसार)	14.20	13.84	--	--	--	--

ÄÖÖŸÖ : *1. Census of Nanded & Parbhani District, 2001-2011.*

२. सामाजिक व आर्थिक समालोचन, नांदेड जिल्हा वर्ष १९९९.

4.8 नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील तालुकानिहाय स्त्री-पुरुष प्रमाण

तक्ता क्र. ४.८ मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे नांदेड जिल्ह्यातील तालुकयांपैकी १९९१, २००१ व २०११च्या जनगणनेप्रमाणे सर्वात जास्त पुरुष व स्त्री यांची लोकसंख्या असणारा तालुका म्हणून अनुक्रमे नांदेड (२५.१७%, २४.६४%) व नांदेड (२१.०५%, २०.५८%) व नांदेड (२२.६६%, २१.२१%) म्हणून नांदेड तालुक्याचाच क्रमांक लागतो. तर सर्वात कमी लोकसंख्या असणारा तालुका म्हणून १९९१, २००१ व २०११ प्रमाणे अनुक्रमे देगलूर (७.२६%, ३.०६%) व धर्माबाद (2.94%, 3.06%) ¾Ö ¬Ö´ÖÖ²ÖÖ¤ü (2.90%, 2.95%) †ÖÆê.

4.8 निष्कर्ष

†) नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील तालुकानिहाय लोकसंख्या

1. 'ग्रामीण' असा ठप्पका असलेल्या महाराष्ट्र राज्य हे बाहेर पडून नागरीकरणाकडे वेग घेत आहे. 'शहरी लोकसंख्येचे राज्य' अशी महाराष्ट्राची वर्गीकरण होत असताना संशोधनाच्या अध्ययन काळात नांदेड व परभणी जिल्ह्यात नागरी लोकसंख्येचे वास्तव्य सापेक्षतः कमी †ÖœÖôûŸÖê.

2. २०११ मध्ये नांदेड जिल्ह्याच्या तालुकानिहाय लोकसंख्येचा विचार करता एकूण लोकसंख्येपैकी ७२.८१% लोकसंख्या ग्रामीण भागातून, तर २७.१८% लोकसंख्या नागरी भागातून वास्तव्य करीत आहे. त्याचप्रमाणे परभणी जिल्ह्याचा विचार करता एकूण लोकसंख्येपैकी ६८.९६% ग्रामीण भागात तर ३१.०३% नागरी भागात वास्तव्य करतात. एकूण लोकसंख्येमध्ये ग्रामीण लोकसंख्येचे प्राबल्य असणारा नांदेड जिल्हा, तर नागरी लोकसंख्येचे प्राबल्य असणारा परभणी जिल्हा आढळतो.

3. औद्योगिक विकास, रोजगाराच्या अपुऱ्या सुविधा, दरडोई उत्पन्नाची सापेक्ष कमी पातळी, अप्रगत कृषिक्षेत्र, मोठ्या उद्योगांचा अभाव, कमी दरडोई उत्पन्न या कारणांमुळे नांदेड व परभणी तालुका वगळता इतर तालुक्यांमधून नागरीकरणाचा वेग कमी आढळतो.

4. अध्ययन काळात एकूण नागरी लोकसंख्येतील वाढीचा वेग परभणी तालुक्याचा (३१.०३%) क्रमांक लागत असून नांदेड तालुक्याचा (२७.१८%) दुसरा क्रमांक लागतो.

5. संशोधनाच्या कालावधीत नांदेड व परभणी जिल्ह्यांमधून ग्रामीण व नागरी लोकसंख्येत वाढीची प्रवृत्ती दिसून येते. मात्र नागरी लोकसंख्येतील वाढीचा वेग हा ग्रामीणलोकसंख्येतील वाढीपेक्षा अधिक दिसून येतो.

6. नांदेड व परभणी जिल्ह्यामध्ये ग्रामीण लोकसंख्येतील वाढीच्या वेगापेक्षा नागरी लोकसंख्येतील वाढीचा वेग अधिक असल्याने एकूण लोकसंख्येतील ग्रामीण लोकसंख्येचे प्रमाण सातत्याने घटत असल्याचे दिसते.

20) नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील तालुकानिहाय स्त्री-पुरुष गुणोत्तर

1. जनगणना २०११ नुसार नांदेड जिल्ह्याच्या एकूण लोकसंख्येपैकी २४४७३९४ स्त्रीयांच्या लोकसंख्येपेक्षा पुरुषांचे प्रमाण जास्त असल्याचे दिसते. त्याचप्रमाणे नांदेड जिल्ह्यात एकूण ग्रामीण लोकसंख्येपैकी बिलोली तालुक्यातील प्रमाण जास्त असल्याचे दिसते. तर सर्वात कमी प्रमाण असणारा धर्माबाद तालुका आहे.

2. नांदेड जिल्ह्याच्या तालुकानिहाय स्त्री-पुरुष गुणोत्तराचा विचार करता ग्रामीण दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांचे जास्त प्रमाण असणारा धर्माबाद ९८६ हा तालुका आहे तर हेच प्रमाण सर्वात कमी नांदेड ९२१ तालुक्यात आढळून येते.

3. नांदेड जिल्ह्याच्या नागरी तालुकानिहाय स्त्री पुरुष एकूण लोकसंख्येचा विचार करता

सर्वाधिक लोकसंख्या नांदेड तालुक्याची आहे तर सर्वात कमी उमरी तालुक्याची आढळून येते.

4. नांदेड जिल्ह्यातील नागरी स्त्री-पुरुष गुणोत्तराचा विचार करता सर्वात जास्त स्त्री प्रमाण धर्माबाद ९९४ तालुक्यात असून सर्वात कमी स्त्री प्रमाण कंधार ९०३ तालुक्यात आढळून येते.

5. परभणी जिल्ह्यातील ग्रामीण एकूण स्त्री-पुरुष लोकसंख्येची आकडेवारी पाहता सर्वात जास्त जिंतूर तालुक्यात आढळून येते. तर नागरी एकूण स्त्री-पुरुषात प्रमाणात गंगाखेड तालुक्याचा क्रमांक लागतो.

6. परभणी जिल्ह्यातील दर हजार पुरुषांमागील स्त्रियांचे गुणोत्तर बघता सर्वात जास्त स्त्रियांचे प्रमाण असणारा तालुका पूर्णा ९७० असून सर्वात कमी स्त्रियांचे प्रमाण असणारा तालुका ¯ÖÖ£Ö¸üß 937 †ÖÆê.

7. नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील २५ तालुके पाहता दर हजार पुरुषांमागील सर्वाधिक स्त्रियांचे प्रमाण असणारा ग्रामीण तालुका म्हणजे धर्माबाद ९८६ तर नागरी तालुका म्हणून धर्माबाद ९९४ तालुक्याचा क्रमांक लागतो. तर सर्वात कमी ग्रामीण स्त्रीयांचे नांदेड ९२१ तालुक्यात असून नागरी भागात कंधार ९०३ चा क्रमांक लागतो.

8. २०११ मध्ये नांदेड व परभणी तालुक्यांचा विचार करता धर्माबाद (९९४) व पूर्णा (९७०) वगळता इतर सर्व तालुक्यांत स्त्री-पुरुष घटीची प्रवृत्ती दिसून येते. मात्र नागरी भागातील स्त्री-पुरुष गुणोत्तरापेक्षा ग्रामीण भागातील स्त्री-पुरुष गुणोत्तरातील घटीचा वेग अधिक दिसून येतो. तालुक्यामधून घटत जाणारी स्त्रियांची संख्या बघता स्त्रियांचे जीवनव राहणीमान निम्न दर्जाचे आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही.

क) नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील लोकसंख्येचे साक्षरता प्रमाण

1. अध्ययनाच्या काळात दोन्ही जिल्ह्यातील तालुक्यांची एकूण साक्षरता प्रमाणात वाढीची प्रवृत्ती दिसून येते. मात्र पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांची आढळणारी अल्प साक्षरता ही एकूणच विकासाच्या प्रक्रियेतील महत्त्वाचा अडथळा ठरते.

2. नांदेड जिल्ह्याचा विचार करता नांदेड तालुक्याचीच ७२.५१% साक्षरतेत प्रथम क्रमांक लागतो तर सर्वात कमी साक्षर असणारा तालुका म्हणजे बिलोली ५९.०१% होय. तर परभणी जिल्ह्यात सर्वाधिक साक्षर असणारा तालुका म्हणजे परभणी ७७.०२% होय तर सर्वात कमी साक्षरतेचे प्रमाण सोनपेठ ६९.७२% चा क्रम लागतो. दोन्ही जिल्ह्याची तुलना करता परभणी जिल्हा ७३.३४% नांदेड जिल्ह्यापेक्षा ६५.१३% साक्षरतेच्या प्रमाणात पुढे आहे. ग्रामीण व नागरी भागाचा विचार करता अनुक्रमे परभणी ग्रामीण (७०.२८%) व नागरी (८०.०८%)चाच प्रथम क्रमांक लागतो.

3. दोन्ही जिल्ह्याचा विचार करता पुरुष व स्त्री साक्षरतेत वाढ होत असून पुरुष साक्षर लोकसंख्या वाढीच्या वेगापेक्षा स्त्री-साक्षर लोकसंख्येतील वाढीचा वेग अधिक असल्याचे x¤ÃÖŸÖ.

4. पुरुष साक्षरता लोकसंख्या व स्त्री साक्षरता लोकसंख्योचा विचार करता नांदेड तालुका (७७.१६%) व (६७.५%) तर परभणी जिल्ह्यात परभणी तालुका (८४.६०%) व (६९.१४%) चा प्रथम क्रमांक लागत असून दोन्ही जिल्ह्याची तुलना करता पुरुष व स्त्री सर्वाधिक साक्षरता परभणी जिल्ह्यातच आढळून येते.

5. पुरुष व स्त्री साक्षरता प्रमाणात सर्वात कमी नांदेड जिल्ह्यातून बिलोली (६७.९८%) तर परभणी जिल्ह्यातून पालम (६०.४८%) चा क्रमांक लागतो. सर्वात कमी साक्षर असलेला तालुका म्हणून पालमची निवड करावी लागते.

6. दोन्ही जिल्ह्यांमधून ग्रामीण व नागरी भागातील साक्षरता प्रमाण वाढत असल्याचे दिसते. तर ग्रामीण भागातील साक्षरता प्रमाण सातत्याने अधिक राहित्याचे दिसते.

7. दोन्ही जिल्ह्यांतून ग्रामीण व नागरी भागातील स्त्री-पुरुष साक्षरता प्रमाण वाढत असल्याचे दिसते. तर ग्रामीण व नागरी भागातील पुरुष साक्षरता प्रमाणापेक्षा ग्रामीण व नागरी भागातील स्त्री साक्षरता प्रमाण सातत्याने कमी राहिल्याचे दिसते.

8. दोन्ही जिल्ह्यातील सर्व तालुक्यांमधून ग्रामीण भागातील पुरुष व स्त्री साक्षरता प्रमाणापेक्षा नागरी भागातील पुरुष व स्त्री साक्षरता प्रमाण उच्च राहिल्याचे दिसते.

३) नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील तालुकानिहाय कामातील सहभाग.

1. दोन्ही जिल्ह्यातील काम करणाऱ्यांपेक्षा काम न करणाऱ्यांचे जास्त प्रमाण दिसून येते. नांदेड जिल्हा पाहता काम करणाऱ्यांचे सर्वाधिक प्रमाण माहूर (५२.१५%) तर सर्वात कमी नांदेड (३३.०५%) तालुक्यात आढळून येते. तर परभणी जिल्ह्यात अनुक्रमे पालम (५०.२७%) व परभणी (३८.८३%) तालुक्यांचा क्रमांक लागतो. दोन्ही जिल्ह्यांतील तुलना करता काम करणाऱ्या लोकसंख्येमध्ये माहूर तालुक्याचा प्रथम क्रमांक लागतो तर सर्वात कमी नांदेड (३३.०५%)चा लागतो.

2. काम न करणाऱ्यांचे प्रमाण लक्षात घेता नांदेड व परभणी जिल्ह्यात सर्वात जास्त व सर्वात कमी प्रमाण अनुमक्रमे नांदेड (६६.५५%) व माहूर (४७.८५%) तर परभणी जिल्ह्यात परभणी (६१.४७%) व जिंतूर (२७.७१%) चा क्रम लागतो. दोन्ही जिल्ह्याची तुलना केल्यास काम न करणाऱ्या एकूण लोकसंख्येचे प्रमाण परभणी जिल्ह्यात (४४.८१%) जास्त आहे तर नांदेड जिल्ह्यात (४४.४५%) कमी आहे. तर काम न करणाऱ्या एकूण लोकसंख्येचे सर्वात कमी प्रमाण परभणी (५५.१९%) व नंतर नांदेड जिल्ह्याचा (५५.५५%) क्रमांक लागतो.

‡) तालुकानिहाय अनुसूचित जाती-जमातीचे प्रमाण

1. नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील अनुसूचित जाती व जमातीचे प्रमाण बघता नांदेड जिल्ह्यात १९.०५% व ८.३८% जास्त तर परभणी जिल्ह्यात १३.४७% व २.२१% कमी असल्याचे ×¤ÃÖ¾Ö.

2. अनुसूचित जाती व जमातींचे लोकसंख्येचे प्रमाण नांदेड जिल्ह्यात सर्वोच्च आढळते. याचे कारण म्हणजे नांदेड जिल्ह्यातून आढळणारे अनुसूचित जमातीचे वास्तव्य असणारे जंगलव्याप्त क्षेत्र होय.

3. दोन्ही जिल्ह्यातील अनुसूचित जातींच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणाच्या तुलनेत अनुसूचित जमातींच्या लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण कमी राहिल्याचे दिसते.

4. अनुसूचित जमातीचे वास्तव्य ज्या भागात आढळते त्या जंगलव्याप्त क्षेत्राची मोठी उफ्लब्धता असलेल्या नांदेड जिल्ह्यामधून अनुसूचित जमातींचे प्रमाण कमी होताना दिसते. ही बाब नांदेड जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातींच्या अस्तित्वाविषयी चिंतेची ठरते.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. के. सागर - महाराष्ट्रातील जिल्हे, के. सागर पब्लिकेशन, पुणे, पृ. २०९-२१०.
2. के. सागर - महाराष्ट्रातील जिल्हे, के. सागर पब्लिकेशन, पुणे, पृ. १८५, १८६.
3. देशमुख रा. नि., आपला परभणी जिल्हा, कल्पना प्रकाशन, नांदेड, पृ. १०, ११.
4. भारती दिपक, लोकसंख्या अध्ययन, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, पृ. १२१, १२२.
5. काचोळे दा. धो., लोकसंख्याशास्त्र, कैलाश पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, पृ. ३१५, ३१६.
6. अहिरराव, अलिझाड, धपाटे, वराट, भोस, लोकसंख्या (Population), निराली प्रकाशन, पुणे, पृ. २२४, २२५.
7. नांदेड जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, २०००-२०११, २०१३, २०१४.
8. परभणी जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, २०००-२०११, २०१३, २०१४.
9. भारतीय जनगणना हँडबुक, २०११.
10. झामरे जी. एन., भारतीय अर्थव्यवस्था, विकास व पर्यावरणात्मक अर्थशास्त्र.
11. www.censusofindia.gov.in
12. www.maharashtrapopulation.in
13. www.nandeddistricthighlight2011
14. www.parbhanidistricthighlight2011
15. www.censusofdistrict
16. www.mahades.com

♦♦♦